

4. ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Հույներն այստեղ հաստատվել են տակավին հունգարական պետության ստեղծման ժամանակաշրջանում և հիշատակվում են երկրի հին բնակիչների թվում: Հունգար ժամանակագիրների տվյալներով դեռևս X—XI դարերում իրենց երկրում հաստատված հայերը իբրև քաղաքային տարր նպաստում էին նորաստեղծ պետության տնտեսական կյանքի ու քաղաքների զարգացմանը: Անշուշտ հայերին ծանոթ էր նաև Տրանսիլվանիան, քանի որ այդ շրջանում արդեն Տրանսիլվանիան միացվել էր Հունգարիային:

Հունգարիայի պատմության արշալույսին հայերի առկայությունն այդ երկրում հետևանք էր պատմական այն իրողության, որ դեռևս VII—X դարերում Թրակիան և Բալկանյան թերակղզու մի մասը բյուզանդական կայսերի կողմից բնակեցված էր Հայաստանից բռնադաղթեցված զանգվածներով: Ահա այդ հայերի մի մասն է, որ IX—X դարերում Բուլղարիայից հավանաբար մուտք է գործել Վալաքիա, Տրանսիլվանիա և Հունգարիա:

Հիշյալ վայրերում հայերի թվի հետագա սովաբացմանը նպաստել է նաև 1218 թ. Կրիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն II-ի և Հունգարիայի թագավոր Անդրեաս II-ի միջև բարեկամական դաշինքի կնքումը: Ինչպես նշում է Սմբատ Գունդստաբլը, Հունգարիայի վեհապետը այցելել է Կրիկյան Հայաստան, ուր Լևոն II թագավորը նրան մեծ պատվով ընդունել և արքայավայել պատիվների է արժանացրել⁸³:

Հունգարիայում և Տրանսիլվանիայում հայերի գոյության մասին հիշատակություններ կան նաև հետագա ժամանակներում: Բուդապեշտից արևմուտք գտնվող այն ժամանակվա մայրաքաղաք էստերգոմում հայերի սովաբացման հետևանքով Հունգարիայի թագավոր Բելա IV-ը 1243 թ. հատուկ հրովարտակով կրկին հաստատում է իր նախորդների կողմից նրանց տրված առանձնաշնորհումները: Հունգարացի արևելագետ էդ. Շյուցը գտնում է, որ Հունգարիայի այն ժամանակվա մայրաքաղաք էստերգոմը մոնղոլ-թաթարական հորդաններից պաշտպանելու գործում մասնակցություն են ունեցել նաև այնտեղ ապրող հայերը:

Միջին դարերում Հունգարիայում և Տրանսիլվանիայում հայ բնակչության առկայության մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես անցյալում, այնպես էլ հետագայում (մասամբ նաև այժմ) այնտեղ գտնվում են «հայ» և «հայկական» բառերից կազմված բազմաթիվ տեղանուններ: Այսպես, օրինակ, Հունգարիայի թագավոր Էդիսլավ IV-ը իր 1281 թվակիր հրովարտակում հիշատակում է Terra Armenorum (Հայոց հող) և Monasterium Armenorum (Հայոց վանք) վայրերը: Հիշյալ տեղանունները գոյություն են ունեցել վերոհիշյալ թվականից շատ առաջ, քանի որ հրովարտակում դրանք հիշատակվում են օգոստինյանների միաբանությանը նվիրաբերվելու առթիվ: Ռումինիայի պատմություն XIII—XIV դարերի վավերագրերում ևս հանդիպում են բազմաթիվ տեղանուններ, որոնք կազմված են հունգարական Örmén (հայ) և ռումինական Armean (հայ) բառերից:

1343 թվակիր մի կնիքից երևում է, որ Տրանսիլվանիայի այժմյան Սիրիու

⁸³ Տե՛ս «Սմբատայ սպարապետի տարեգրի», հրատ. Ս. Վ. Ազըլյանի, Վենետիկ, 1956, էջ 221:

քաղաքի մոտ դադնավայրի Տըմաշում դործել է «Տըմաշի հայոց եպիսկոպոս Մարտիրոս» Պարզ Է, որ հայ հոգևոր առաջնորդի հիշատակությունը վկայում է տվյալ վայրում հայկական կաղնակերպված գաղթօջախի առկայության մասին: Ավելի ուշ՝ 1399 թ. Տրանսիլվանիայի Բրաշով քաղաքում ևս հայեր են հիշվում, որոնք ոչ կաթոլիկ տարբեր աղյուսթյան բնակիչների հետ մեկ ընդհանուր եկեղեցի ունեին:

Հայերի թիվը XV դարում դարձյալ սկսում է աճել: Դրան հիմնականում նպաստում է 1497 թ. էեհաստանի Ալբերտ Թագավորի արշավանքի հետևանքով Մուդուլայի մայրաքաղաք Սուլավայից 700 հայ ընտանիքների գաղթը դեպի Հունգարիա, Տրանսիլվանիա և Գալիցիա: Ավելի ուշ՝ 1551 թ., Մուդուլայի իշխան Շտեֆան Ռարեշի հալածանքը հայերի դեմ, դարձյալ սպառնալից է հանդիսանում, որ բավականին հայեր նորից գաղթեն իրենց նախորդների հետքերով՝ դեպի հիշյալ երկրները:

XVI—XVII դարերում Տրանսիլվանիայի մի շարք քաղաքներում և հատկապես Բիստրիցայում բազմաթիվ հայ առևտրականներ են հիշատակվում, իսկ XVII դարում Հունգարիայում, մասնավորապես Բուդայում, գործում էին հայ առևտրականներ ու արհեստավորներ:

Տրանսիլվանիայում XVII դարի առաջին կեսին հայերի գոյության ուշադրավ փաստ է 1647 թ. Վաշարհեյում (ամենայն հավանականությամբ Տրանսիլվանիայի այժմյան Տըրգու Մուրեշ քաղաքում) ընդօրինակված և այժմ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագիր ժողովածուն: Նրա զրիչ խաչիկ Կաֆայեցին նշում է, որ իր ձեռագրի նախագաղափարը մնալու է տեղում ապրող խոջա Օհան Ճողեցու (իմա՝ Զուլայեցու) մոտ, որից երևում է, թե այդ առևտրական կենտրոնը XVII դարում բնակեցված էր նաև հայերով: Հիշյալ գրիչը այդ վայրերում իրրև առևտրական մասնակից էլ է տոնավաճառների⁸⁴:

Մի քանի տարի անց, Մուդուլայից որոշ թվով հայեր դարձյալ գաղթում են Տրանսիլվանիայի մի քանի քաղաքներ ու ավաններ, ինչպես 1654 թ.՝ Զուրջով, 1658 թ.՝ Բաշթեբայով (հետագայում հայաքաղաք Նդիսաբեթուպոլիս) և Զիկ Շոմբոու Սակայն հիշյալ գաղթականությունը որոշակի նշանակություն չունեցավ երկրի կյանքում և դրա համար էլ պատմության մեջ մնաց «փոքր գաղթականություն» անունով:

Մուդուլայից Տրանսիլվանիա հայերի զանգվածային դադն տեղի ունեցավ 1672 թ.: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Տրանսիլվանիայի հայերի մի մասի տոհմանունները հիշեցնում են մուդուլահայ երբեմնի հայաշատ կենտրոնների անունները, ինչպես, օրինակ, Ասցի (իմա՝ Յաշցի), Ուրմանցի (Ռոմանցի), Պոչանցի (Բոտոշանցի), Ֆոկչանցի, Սոչոլցի (Սուչավացի), Խոթինցի (Խոթինցի) և այլն⁸⁵: Հայ գաղթականական խմբերը սկզբնական շրջանում ապաստանել են Կարպատյան լեռներում, հույս ունենալով, որ խաղաղության վերահաստատումից հետո կկարողանան վերադառնալ Մուդուլայի իրենց բնակավայրերը: Համոզվելով, որ նման հեռանկար չկա, նրանք ընդունում են Տրանսիլվանիայի իշխան Միքայել Ապաֆիի հրավերը, և նրանց

⁸⁴ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 3519:

⁸⁵ Տե՛ս Szongótt Kristóf, A magyarok: őrmény családok genealogiája... Szamosújvárt, 1898.

մի մասը բնակություն է հաստատում սեկույնների մոտ՝ Ջուրջուլում և Զիկում, իսկ մյուս մասը՝ սաքսոն գերմանացիների մոտ՝ Բիստրիցայում։ Որոշ իվով հայեր տեղավորվում են Տրանսիլվանիայի Բաշդաբալով, Գեռլա, Գուրգեն, Զիկ Շումլեո, Գանդա, Պետելե և այլ վայրերում։

Տրանսիլվանիա գաղթած հայերի թիվը շուրջ տասը հազար էր 1680 թ. Միքայել I Ապաֆի իշխանը հայերին տվեց ինքնավարության և ազատ առևտուր անելու իրավունք։ 1696 թ. Միքայել II Ապաֆին հայերին իրավունք չվերապահեց առանձին դատավոր ունենալու և առևտրով ու արհեստներով զբաղվելու։ Սակայն այդ իրավունքներից հիմնականում օգտվում էր հայերի վերնախավը։

Հունգարիայում ապրող հայերը նշանակալից դեր խաղացին երկրի կյանքում։ XVII դարի 70-ական թվականներին Բուդայում գործում էր ծագումով հայկացի հայազգի դիվանագետ Պետրոս Ապետիքը (Պետիկ Հայը), որը բաղամիցս եղել էր եվրոպական և ասիական արքունիքներում և աշխատում էր հակաթուրքական ուժեղ ճակատ ստեղծելու միջոցով օսմանյան Թուրքիայի լծից ազատագրել նախ Հունգարիան, ապա Հայաստանը։

Հունգարիայի սիրտը՝ Բուդան, մոտ 150 տարի շարունակ (1541—1686) հեծում էր թուրքական լծի տակ։ Նրա աղաաագրման համար պայքարեցին նաև բազմաթիվ հայեր, որոնց շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում Գաբրիել Թոխաթեցին։ Սա ծածկագիր նամակներով կարևոր տվյալներ էր հաղորդում ազատագրող բանակներին թուրքերի ռազմական պատրաստությունների ու շարժումների մասին։ Նրա խորհրդով ապստամբները հրդեհել են Բուդայի վառողի պահեստը՝ նպաստել Հունգարիայի ազատագրման գործին։ Ուշագրավ է, որ ուսում արքունիքի կողմից Իսրայել Օրու համար նախատեսված շքախմբում եղել են նաև երկու անձնավորություններ՝ Սիմոն Վենիտերը և Անտոն Հարիտոնովը, որոնք, ըստ փաստաթղթի, «Հունգարական երկրից» էին։

Հայաստանում XVIII դարի 20-ական թվականներին ծավալված ազատագրական շարժումներին մասնակցելու ցանկություն էին հայտնել Արևելյան Եվրոպայի, այդ թվում և Հունգարիայի ու Վալաքիայի հայերը։

XVII դարի վերջին Ավստրիան իր իշխանությունը տարածեց նաև Տրանսիլվանիայի վրա և կաթոլիկություն տարածելու միջոցով աշխատեց ամրապնդել իր դիրքերը։ Սկզբնական շրջանում հայերը ազատ են եղել դավանանքի հարցում, սակայն շուտով բռնի կաթոլիկացված լեհահայ թեմի առաջնորդ Վարդան Հունանյանը (իբրև հաջորդ տխրահռչակ Նիկոլ Թորոսովիչի), որը ուշի ուշով հետևում էր Մոլդովայի հայերի մի մասի Տրանսիլվանիա դադթելուն, կաթոլիկության քարոզչության սլաքներն ուղղեց մի կողմից Տրանսիլվանիայում ապաստանած, իսկ մյուս կողմից դեռևս Մոլդովայում մնացած հայերի վրա։ Նրանց մեջ քարոզչական մեծ աշխատանք ծավալեց Մոլդովայից գաղթած Օթսենտ վարդապետ Վրզարյանը, որը Հռոմում էր ստացել իր ուսումը։ Սակայն հայերի կաթոլիկացման գործը հեշտ չէ տեղի ունեցել։ Նրանք երկար ու համառ պայքար են մղել կաթոլիկական քարոզչության և լատինական նորամուծությունների դեմ, աշխատելով պահպանել իրենց ազգային ինքնուրույնությունը։ Ահա դրա շնորհիվ էլ հայերի մի մասը 1690 թ. Բաշդաբալովում դարձյալ անցավ իր հնավանդ եկեղեցու գիրկը։

XVIII դարի սկզբներին Տրանսիլվանիայի հայ գաղթօջախի պատմության նշանակալից երևույթը երկրով մեկ ցրված հայ գաղթականության կենտրո-

նացումն էր նորաստեղծ հայաքաղաքներում: Սոմնշ գետի ափին 1700 թ. հիմնվեց Գեուլ հայաքնակ քաղաքը, որին օտարները Արմենոպոլիս կոչեցին, մյուս հայաքաղաքը Նղիսաբեթուպոլիսն էր (նախկինում՝ Բաշդաբադ, այժմ՝ Դումբրըվեն): Հայաշատ կենտրոններ դարձան Ջուրջուվը (այժմ՝ Գեորգեն) և Սեպվիդը (այժմ՝ Ֆրումոսաս): Մեծ ու փոքր հայկական համայնքներ ստեղծվեցին նաև Բիստրիցա, Դեա, Օգորհայ, Ալբա-Յուլիա, Գուրգեն Սեն-Իմրե, Սաս-Սեբեշ և այլ քաղաքներում ու ավաններում, որոնցից մի մասում կառուցվեցին նաև եկեղեցիներ ու մատուռներ: Ավելի ուշ հայաքաղաքների ունեւորվերնախավի մի մասը տեղափոխվեց Բանատի գավառի Տորոնտալ շրջանը, ձեռք բերելով այնտեղ ընդարձակ կալվածքներ:

Տրանսիլվանիայի հայերի ընդհանուր թիվը XVIII դարում հասնում էր շուրջ 15—20 հազարի: Հայաքաղաքները զուտ հայկական կենտրոններ էին, օտարների բնակեցումն այնտեղ կայսերական հրովարտականերով արգելված էր. ժամանակավորապես միայն օտարազգի առևտրականներ կարող էին մուտք դրոծել քաղաքային վարչության արտոնագրով:

Հայաքաղաքները ինքնավար համայնքներ էին, որ կառավարվում էին քաղաքային վարչություններով: Ինքնավարական կարևոր մարմին էր «Հայկական կոմսանխան», որը տնտեսական և իրավական կապող օղակ էր իրարից հեռու դտնվող երկու գաղթօջախների՝ Գեուլայի և Նղիսաբեթուպոլսի միջև: 1689 թ. «Հայկական կոմսանխան» արդեն ուներ իր դատավորը՝ երեք օգնականներով, որոնք հսկում էին հարկերի հավաքմանը և իշխանական հրամանների կատարման ընթացքին (այդ պարտականությունը հետագայում անցավ Նղիսաբեթուպոլսի քաղաքային վարչությանը, որը ղեկավար դիրք ստացավ Տրանսիլվանիայի բոլոր հայերի նկատմամբ, ի բացառյալ ինքնուրույնությունից օգտվող Գեուլայի): 1714 թ. Գեուլան ունեցավ իր առաջին քաղաքային վարչությունը՝ գլխավոր դատավոր ընտրելով Խաչիկ Ակոբշային, 12 «ծերերի» կամ խորհրդականների հետ: Քաղաքային վարչությունը (խորհրդարանը) գլխավորում էր դատավորը կամ բիրովը, որը և քաղաքագլուխն էր, սակայն վերջինիս իրավունքները հետագայում սահմանափակվեցին նրա խորհրդականների կողմից:

1757 թ. հայաքաղաքներն ունեցան նաև իրենց Հարյուրոց ժողովը կամ Սուտան, որին գլխավորում էր Սուտաշը (հարյուրապետը): Ժողովը ենթակա էր քաղաքային վարչությանը և հաճախ նրա հետ միասին էր հավաքվում ժողովի:

Մեծ է եղել հայերի դերը Տրանսիլվանիայի տնտեսական կյանքում: Ավստրիայի կայսր Հովսեփ II-ի գնահատմամբ «Նղիսաբեթուպոլսի հասարակության դերը առևտրում շատ նշանակալից է եղել»⁸⁶: Ֆրանսիացի հայագետ Ֆ. Մակլերը նույնպիսի բարձր գնահատական է տվել Գեուլայի հայերին⁸⁷, հոնգարացի գիտնական Կյոլենտեն՝ Ջուրջուվի հայերին և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայ առևտրականների քարավանները հասնում էին Արևելքում մինչև Կ. Պոլիս, իսկ Արևմտյան Եվրոպայում՝ մինչև Գերմանիա,

⁸⁶ Գր. Գովիկյան, Հայք Նղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլվանիոյ, 1780—1825, Բ, Վիեննա, 1899, էջ 288:

⁸⁷ St. Fr. Macier, Rapport sur une mission scientifique en Roumanie (juin-août, 1927). „Revue des études arméniennes, t. XI, Paris, 1930, էջ 7:

իտալիա ու Դանիա, Հայերի հիմնական զբաղմունքներից էր անասունների վաճառքը: Հայ վաճառականները տրտահանում էին նաև մեծ քանակությամբ փայտ՝ հասցնելով հեռավոր երկրներ, մինչև Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայերը նաև հմուտ արհեստավորներ էին: Բիստրիցայի հայերից իբրև հարկատու հիշվող 72 ընտանիքների մեծ մասը փականագործությամբ, կաշեգործությամբ, ասեղնագործությամբ և այլ արհեստներով էր զբաղվում: Աչքի են ընկել հատկապես հայ կաշեգործները: Տրանսիլվանիայի հայոց շուրս կենտրոններում և Բանատում գոյություն են ունեցել հայ կաշեգործների համքարություններ:

XVIII դարում Տրանսիլվանիայում ստեղծված առաջին մանուֆակտուրաների շարքում հայտնի էին նաև երկու հայաքաղաքների՝ Գեուլայի կաշեգործության և Եղիսաբեթուպոլսի մոմագործության բավականին խոշոր ձեռնարկությունները⁸⁸։ Նրանք կատարում էին նաև արտասահմանյան պատվերներ: Գեուլայի առևտրականները Տրանսիլվանիայում վաճառում էին տարեկան 30 հազար, իսկ Հունգարիայում՝ 20 հազար կտոր կաշի: Արտադրված բարձրորակ մոմերը հասցվում էին մինչև Վիեննա: Հայերի կարևոր զբաղմունքներից էին նաև մսագործությունը, ոսկիից իմիչքների պատրաստումը, մուշտակագործությունը և այլն:

Դժվար է նշել Տրանսիլվանիայում կատարված որևէ կարևոր իրադարձություն, որի մեջ հայերն իրենց ներդրումը չունենան: Թուրքերի դեմ մղված մարտերի հետևանքով դատարկված արքունական դրամարկղին հայերը տվեցին 100 հազար ֆլորին, 15 հազար ֆլորին ծախսեցին պատերազմի հետևանքով ավերված Գեուլայի դղյակի վերականգնման համար և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայերի մեջ ևս դոյություն է ունեցել դասային շերտավորում: Բիստրիցայում XVIII դարի սկզբում ապրող 72 հարկատու հայ ընտանիքներից միայն 17-ն էր ունեւոր, իսկ նրանց մեծ մասը միջակ և չքավոր տնտեսություններ էին:

Հայերը հաշտ ու բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին հարևան հունգարացիների, ռումինացիների, սեկուլների և սաքսոնացիների հետ: Նրանք քաջածանոթ էին այդ ժողովուրդների լեզվին և կրել են դրանց ազդեցությունը: Ուշագրավ է, սակայն, որ հունգարերեն լեզվի մեջ ևս մուտք են գործել ծագումով հայկական մի շարք բառեր: Հայկական արվեստի հետքեր են զգացվում նաև Հունգարիայի ճարտարապետական որոշ կոթողների վրա:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներում և այլ գաղթավայրերում քաղաքաբնակ երիտասարդներին համախմբող ընկերությունների՝ «կտրիճվորաց եղբայրությունների» օրինակով, հայերը սկսեցին այստեղ ևս ստեղծել նման կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում էին բոլոր պատանիներն ու չամուսնացած երիտասարդները: Միայն Գեուլայի «կտրիճների եղբայրությունն» ունեցել է 728 անդամ: Եղիսաբեթուպոլսում գործել են շուրջ տասը եղբայրություններ: Իրենց եղբայրություններն են ունեցել նաև Ջուրջովի և Սեպկիզի հայերը: Այդ եղբայրությունների համար 1729 թ. լեհահայ նշանավոր գործիչ Ստեփանոս Ռոշքան մշակել է հատուկ կանոնադրություն:

Գաղթավայրի պատմության լուսավոր էջերից է այն համառու ու երկարատև

⁸⁸ Săb'u Șt. Imreh, Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX lea, București, 1955, էջ 10.

սլաքարը, որ մղեցին տարագիր հայերը իրենց աղգային ինքնուրույնությունը սլահայանելու համար: Չնայած բռնի կաթոլիկացման քաղաքականությանը, շատ հայեր պահպանում էին իրենց դավանանքը: Պատահական չէ, որ XVIII դարի կեսերին Ավստրիայի կայսրերի կողմից հայերին տրված հրովարտականությունն է հայ «հերետիկոսների», այսինքն՝ ոչ կաթոլիկ հայերի արա-րողություններն արգելելու մասին:

Ավստրիական կայսրության սահմաններում, որ տարբեր ազգությունների մի խառնարան էր, հայերի ձեռք բերած արտոնությունները սոսկ տեղական ինքնավարության արժեք են ունեցել: Հայերը պայքարել են իրենց ինքնուրույնությունը հատկանշող աղգային եպիսկոպոսության վերականգնման համար, քաջ գիտակցելով, որ այդ ճանապարհով միայն կկարողանան պահպանել կապը մայր հայրենիքի ու ժողովրդի հետ: Իրենց մայրենի լեզուն ու ազգային սովորությունները պահպանելու համար մղված այս պայքարը, որը տեկն ավելի քան երկու դար, չնայած անհաջողության էր դատապարտված, սակայն հունգարահայությունը իր պատմության ընթացքում համառ ջանքեր է գործադրել հայ մշակույթի դարգացման, հայ մանուկներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու ուղղությամբ:

Սկսած 1685 թ. Եղիսաբեթուպոլսում, իսկ 1700 թ. Գեոլայում գործում էին հայկական դպրոցներ: 1724 թ. Եղիսաբեթուպոլսում բացվում է նաև աղջկանց դպրոց: Իսկ երկու տասնամյակ անց՝ 1746 թ. նույն քաղաքում գործում էր արդեն երկու դպրոց, մեկը Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների գլխավորությամբ, իսկ մյուսը՝ քաղաքային վարչության: XVIII դարի վերջում Եղիսաբեթուպոլսի Մխիթարյան դպրոցը ապրում էր իր ծաղկման շրջանը: Միքայել Չամչյանը ծրագրում էր նույնիսկ ընդարձակել այն, դարձնելով Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթավայրի միակ բարձրագույն դպրոցը, սակայն քաղաքային վարչությունը չի նպաստում այդ գործին: Քիչ անց Վենետիկի Մխիթարյաններից Ստ. Ագոնցը, Ալ. Ինճիճյանը և ուրիշներ մասամբ իրագործում են այդ ծրագիրը: Դպրոցում դասավանդվում էր հայերեն, հունգարերեն, լատիներեն, ապա նաև գերմաներեն: Միաժամանակ գործում էին նաև Գեոլայի, Զուրջովի և Սեպվիզի հայկական դպրոցները: Տրանսիլվանիայից լավագույն աշակերտներին բարձր ուսում ստանալու նպատակով ուղարկում էին Վենետիկ, Վիեննա, Պեշտ, Սիբիու և այլ քաղաքներ: Միայն Եղիսաբեթուպոլսից տարեկան 20 հայ ուսանող մեկնում էր արտասահման ուսանելու:

Տրանսիլվանահայերը սրբությամբ պահպանում էին հայրենի երկրից բերված, ինչպես նաև Մոլդովայում և այլ գաղթավայրերում գրված ձեռագիր մատյանները, ստեղծում էին նորերը: Հայ գրչության կենտրոններ են դառնում Վաշարհյը, Զուրջովը, Եղիսաբեթուպոլսը, Գեոլան, Բրաշովը: Հայերն ունեցել են հարուստ գրադարաններ և օրինակելի դիվանատներ:

Գաղթավայրերում ստեղծվել են առածներ, առակներ, հեքիաթներ, հանելուկներ և ժողովրդական երգեր: Այստեղ գրառվել են նաև հայատառ հունգարերեն և հայատառ ռումիներեն երգեր: Թարգմանական գրականության մեջ XVIII դարում կարևոր արժեքներ են ստեղծել Թեոդորոս Մեդիաշին, Բարսեղ Լասլոֆյանը, Վարդան Ագոնցը և ուրիշներ:

XVIII դարի սկզբներին Զուրջովում Սիմեոն Թորոսյանը գրել է իր քաղաքի հայերի գաղթականության և հայկական եկեղեցու կառուցման ամփոփ

պատմությունը: Սակայն պատմագրությունը Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ մեծ զարգացում ապրեց հետագայում: Հայերն իրենց սեփական ուժերով կազմել են լատիներեն-հայերեն, հայերեն-լատիներեն, հայերեն-իտալերեն, հայերեն-գերմաներեն և այլ բառարաններ:

Զկարողանալով ստեղծել հատուկ հայկական տպարան, Տրանսիլվանիայի հայերն իրենց անհրաժեշտ ծխական գրքերն ու դասագրքերը XVIII դարի երկրորդ կեսին տպագրել էին տալիս Տրիեստի Մխիթարյան և Վենետիկի Անտոն Պոռթուի տպարաններում, ուր տպագրվել են «Տօնացոյց» (1778), «Հայնակ և Նմանցնակ» (հայերեն և գերմաներեն), «Կարճագոտ քրիստոնեական վարդապետութիւն» (երկուսն էլ 1788) և «Գիրք աղօթից» (1793):

Տրանսիլվանիայի հայերը կարևոր դեր են կատարել քաղաքաշինության և ճարտարապետության ասպարեզներում: Նրանք հիմնովին կառուցել են հայաքաղաքները և շենացրել այլ բնակավայրեր: Գեոլա հայաքաղաքի հատակագիծը պատրաստել է Հռոմից այդ նպատակով հրավիրված Ալեքսա հայադգի ճարտարապետը, իսկ քաղաքաշինությանը մասնակցել է ամբողջ հայությունը: Կառուցվել են նաև եկեղեցիներ ու հասարակական շենքեր, որոնցից մի քանիսի վրա մինչև այժմ էլ մնում են հայերեն արձանագրություններ: XVIII դարում կառուցվեց Գեոլայի հայոց մայր տաճարը, որը նշանավոր հուշարձան է համարվում բովանդակ Տրանսիլվանիայում:

Հայերը վարգացրել են նաև նկարչությունը, երաժշտությունը, ոսկերչությունը, ասեղնագործությունը, ժանյակագործությունը և արվեստի ու արհեստի այլ մասնաճյուղեր: Մասնագետների կարծիքով Տրանսիլվանիայի արևելյան կողմած գորգերը գործվել են հայ վարպետների կողմից և ունեն հայկական ոճ:

Տրանսիլվանիայի հայերի ստեղծած բազմերանգ և ուշագրավ մշակույթը շարունակեց իր նոր ընձյուղները արձակել նաև հետագայում: Նրանք սիրով շարունակեցին պահպանել հայ գիրն ու գրականությունը, միաժամանակ հիշատակության արժանի դեր խաղացին նաև իրենց երկրորդ հայրենիքի մշակույթի պատմության մեջ:

Նկատի ունենալով հայերի խաղացած դերը Հունգարիայի կյանքում, հունգար պատմաբան Յա. էլեքը գրել է. «Մաջար ազգը հայերի մեջ հավատարիմ մի դաշնակից և զոհաբերվող մի եղբայր գտավ, որը մեր երջանկության օրերին մեզ է փարում և դժբախտության օրերին մեզ չի լքում, որի վրա ամեն պարագայի վստահ կարող ենք լինել»⁸⁰: Ազգով ռումինացի, Գեոլայի հայկական դպրոցի երբեմնի աշակերտ և Ռումինիայի պառլամենտի երբեմնի նախագահ Շտեֆան Ջիչո-Պոպը գրել է. «Նս սիրեցի հայերին նախ և առաջ նրանց արժանիքների համար: Թեև հայերը թվով փոքր էին, սակայն մեծ դեմքեր տվեցին հունգարներին: Հունգարիայի կառավարական դեմքերից շատերը հայեր էին»⁸⁰:

5. ՄՈՒԴՈՎԱՅԻ ԵՎ ՎԱԼԱՔԻԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Դնեստրի շուրջը կատարված պեղումները ցույց են տալիս, որ առևտրական կապեր են գոյություն ունեցել այդ երկրամասի և արևելյան երկրների՝ հատկապես Հայաստանի միջև: Աղբերման քաղաքի շրջանում կատարված

⁸⁰ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, № 539, էջ 1:

⁸⁰ „Ararat“, București, 1940, № 187.